

УДК 355.425.4:94(477)

© Микола СЛОБОДЯНЮК

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ДІЯЛЬНОСТІ АНТИНАЦИСТСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ В 1941–1944 рр. (на прикладі Києва)

Ця стаття присвячена психологічним аспектам діяльності радянського антинацистського підпілля, ще недостатньо дослідженим в українській історіографії. У статті акцентується увага на факті, що, всупереч стереотипам, часто саме людський фактор, особистий, а не загальний інтерес був вирішальним у плануванні роботи, ухваленні рішень та долі підпільних організацій. Встановлено, що поряд із негативними особистісними рисами підпільників їх вирізняли віра в перемогу над ворогом, героїзм і самопожертва.

Ключові слова: Друга світова війна, антинацистське підпілля, окупація, історична психологія, психотипи.

Характерною ознакою української історичної науки ХХІ ст. стала її антропологізація з пріоритетною увагою не до держав, суспільств та великих колективів, а до «пересічної людини». В історії повсякденності, мікроісторії, соціальній історії на перший план вийшли окрема особистість, її почуття та умови життя, самосприймання й мотивація, соціальні практики, творчість і моделі поведінки, колективна й індивідуальна пам'ять, міжособистісна і міжгрупова взаємодія.

За точним висловом Н. Яковенко, «не війна, а гама свідчень про війну; не інститути й форми влади, а уявлення про владу та своє їй підпорядкування; не церква, а сприйняття віри та прояви побожності; не вчинки, а клубок мотивацій і намірів довкола вчинків» [7, 22]. Такий підхід робить цікавими не лише визначних, а й звичайних людей, дає змогу брати до уваги багато окремих людських доль [11, 14]. У цьому й полягають завдання та особливості історичної антропології.

Із цього ракурсу історичні події можна бачити поглядом не лише укладача документа чи дослідника, що його вивчає (тобто «ззовні»), а й учасника, свідка подій (тобто «зсередини»). Це збагачує джерельну базу і сприяє об'єктивнішому відтворенню картини подій.

Органічною частиною історичної антропології стала психоісторія (історична психологія), що намагається пояснити, якими були дії «індивідів в історичних групах»; які емоційні, психологічні фактори впливали на їх перебіг, визначали їхні особливості; як змінювалися психіка й менталітет людей у визначений проміжок часу. Одними з перших учених, які працювали в цьому напрямі, стали француз Г. Лебон і німець В. Вундт. Перший створив працю «Психологія народів і мас» (1894–1895) [10]. Другий упродовж 1900–1920 рр. видав 10-томну «Психологію народів» [5].

У формуванні психоісторичного напрямку важливу роль відіграв психоаналіз. Сам З. Фройд у співавторстві з В. Буллітом у 1938 р. видав книжку під назвою «Томас Вудро Вільсон. Двадцять восьмий президент США. Психологічне дослідження», російський переклад якої з'явився у 2016 р. [14]. Автори спробували показати, як глибинні внутрішні конфлікти, що сформували особистість В. Вільсона, проявилися в його президентській діяльності.

Одним з основоположників сучасної психоісторії є американець Ллойд Демоз, знаменита книжка якого «Основи психоісторії» вийшла в російському перекладі у 2000 р. [24; 8]. Він твердив, що психоісторія – це наука про історичну мотивацію. Автор розробив основний метод історичної психології – історико-психологічну реконструкцію. У СРСР та Україні історична психологія як окрема наукова галузь з'явилася завдяки працям І. Білявського, який розробив її методологію та відповідні лекційні курси для студентів [1–4].

Радянські дослідники Другої світової війни не створили спеціальних праць з історичної психології. Деякі психологічні проблеми, з якими стикалися учасники підпільно-партизанського руху, знайшли своє висвітлення в історичній літературі СРСР, але всі їх зводили до аналізу зовнішніх чинників, ігноруючи внутрішні труднощі, що виникали в підпільницькому середовищі.

У 1995 р. М. Коваль справедливо покритикував радянську історіографію за надмірне звеличення звершень окремих посадових осіб та перебільшення значення подій, до яких ці особи були причетні, з одного боку, й за приниження ролі народних мас – із другого. За такого підходу, діяльність і подвиги звичайних людей стають безликими, неперсоніфікованими, трафаретними, такими, що втратили свою індивідуальність та унікальність. У наукових працях цього напрямку одні прізвища можна безболісно замінити на інші без утрати сенсу, адже унікальним фактам у них не знаходилося місця – як нетиповим [9, 14].

Ліквідація цих дисбалансів стала можливою після здобуття Україною державної незалежності. Детальний історіографічний аналіз праць із психоісторії, які стосуються діяльності руху Опору в Україні, здійснив М. Слободянюк. Автор зазначив, що недостатня розробленість психоісторії антинацистського руху Опору робить її перспективною і цікавою для майбутніх дослідників та спонукає до створення комплексної наукової праці про психологію Другої світової війни (включно із психологією руху Опору). Загалом перед українською історіографією стоїть завдання створити цілісну картину суспільної свідомості населення

окупованих територій як сукупності ідей, теорій, поглядів, вірувань, уявлень, настроїв, почуттів, емоцій людей, у яких відбиваються матеріальне життя суспільства і вся система суспільних відносин. Складність якісного вирішення цього завдання полягає в міждисциплінарному характері такої роботи, яка лежить на стику історії, філософії, філології, психології, культурології та соціології [13].

У контексті заявленої теми метою цього дослідження є вивчення психології учасників антинацистського підпілля 1941–1944 рр. Особливу увагу буде приділено особистісним стосункам і моральному клімату в підпільному середовищі, впливові особистих якостей підпільників на ефективність боротьби з окупантами. Цитати з документів подані мовою оригіналу з метою збереження смислових відтінків, які можуть бути втрачені у процесі перекладу.

Психологічні проблеми, з якими стикалося радянське антинацистське підпілля, починалися вже на етапі його організаційного формування та управління. Помилки в підборі кадрів, неочікувано жорстокі репресії окупантів, загальна атмосфера розгубленості й страху на тлі важких поразок Червоної армії призвели до проявів паніки, боягузтва, дезертирства та зрадництва. У повоєнному звіті підпільник П. Щербаков зазначав: «Среди оказавшихся в окружении членов партии наблюдались такие настроения: у одной части – стать на путь легализации, что является следствием пережитого, отсутствием какого-нибудь организационного центра, и вывод, что возврата к прошлому, советской власти, быть не может. У других родилось желание только обеспечить свое личное существование, обособиться от коллектива, от товарищей. Эта часть людей уходила на районы, в глухие уголки, где и отсиживалась. Часть людей заняла позицию порядка выжидательного, для того, чтобы определить в конечном счете свою службу и свои действия» [23, 245].

Деякі кияни відмовлялися допомагати антифашистам через побоювання за своїх близьких. Саме так сталося, коли дружина Миколи Артюшенка спустила в унітаз кілька кілограмів толу, який був призначений для підриву водокачки [22, 61].

На жаль, факти відмови в допомозі траплялись і між самими підпільниками. Коли були затримані й посаджені до табору для військовополонених учасники диверсійної резидентури НКВС І. Кудря і Г. Дудкін, зв'язкова Кудрі Марія Груздова просила інших диверсантів НКВС допомогти товаришам. Але ті, за її свідченням, відмовились: «...наши товарищи, с которыми я была связана, проявили себя очень плохо в отношении того, чтобы помочь выручить Ивана Даниловича... Соболев сильно струсил и совершенно отказался от помощи Кудре... Они мне сказали, что ничем помочь не могут, а если я хочу идти к Кудре, то что ж, могу подставить свою голову» [16, 23]. Сама Груздова, перебуваючи під загрозою арешту, завдяки своїй сміливості та винахідливості домовилася з німецькими офіцерами й визволила керівника з табору.

Коли була розконспірована сама М. Груздова й вона гостро потребувала притулку, грошей та надійних документів, Д. Соболев так само безжалісно

поставився й до неї. От що вона повідомила після переходу лінії фронту: «Около двух лет я работала, не считаясь ни со здоровьем, ни с семьёй, работала честно, и не было ни единого случая, чтобы я старалась себя сберечь в ущерб общему делу... И вот, когда случилась эта история с Кондратюком (арешт І. Кудрі. – Авт.), то Соболев начал усиленно меня гнать из Киева. Что он мне говорил? Знаешь, ты для нас опасна, ты нам сейчас не нужна. Я ему на это отвечала: “Позвольте, Митя, ведь то, что Вы говорите, – это значит просто пойти и отдаться им (гестапівцям. – Авт.) в руки...”. Соболеву хорошо был известен тот контроль, который организовывали немцы на дорогах. Как можно было идти без единого документа? Со своим паспортом я идти не могла, так как у меня дома сидела засада, и если бы меня задержали, то сейчас же доставили бы в Киев, а без паспорта идти тоже нельзя. Мне не хотелось глупо класть свою голову, это никому не нужно было. Я сказала Соболеву: “Митя, вы мне должны помочь и прежде всего материально. Я осталась без всего...”. Он мне говорит: “Через три дня ты должна уйти со Сталинки, иначе я приму меры”. Куда я могла уйти? Для того, чтобы я могла уйти, мне нужно помочь, нужно подготовить мой уход... Соболев начал на меня кричать: “Ты нам не нужна, уходи куда хочешь, не моё это дело”. Положение у меня было очень тяжёлое. Этот разговор происходил при Печеневе. Печенев заметил Соболеву: “Нельзя так подходить, выходит, что мы использовали человека, а потом выбросили его. Она ни в чем не виновата, никого не провалила, никого не предала. Всё-таки ей нужно помочь”. Соболев налетел на Печенева: “Не твоё дело мешаться – и снова мне сказал – уходи, чтобы через три дня твоего духа тут не было...”. Я вышла на улицу и мне буквально некуда было идти. Я осталась на улице, а на улице можно быть только до восьми часов вечера. Мне было очень обидно. Кто должен был мне помочь в моем положении? Только наши товарищи. Я за собой никакой вины не чувствовала, была совершенно чистой и мне было обидно, что со мной так поступают» [16, 55–57].

Кілька актів зради в київському підпіллі стали можливими саме на ґрунті особистої неприязні та конфліктів. Характерним був приклад Дмитра Благова з підпільної організації Г. Гольця, який став пиячити й хуліганити, обмовився стороннім людям, що є підпільником, виявляв непослух до керівника групи. Неодноразові вмовляння, спроби відправити Благова з Києва до партизанського загону залишилися безуспішними. Під час останньої розмови з Благовим йому пригрозили розстрілом, що, імовірно, й підштовхнуло його до зради [19, 89–93].

Тривале перебування на нелегальному становищі, факти зради, втрати й репресії сприяли посиленню серед підпільників атмосфери взаємної недовіри й підозрілості. Після чергових арештів керівник однієї з підпільних організацій Ленінського району Г. Гольць був несправедливо запідозрений у зраді. Командир партизанського загону І. Хитриченко віддав таємний наказ його розстріляти. Тільки щаслива випадковість, правильна поведінка й витримка Гольця допомогли йому уникнути безглуздої смерті [19, 100–108].

Неймовірно складним завданням для керівників стало дотримання конспірації та дисципліни, без яких саме виживання підпільників ставилося під сумнів. Буденними явищами були порушення правил конспірації, недобросовісне виконання доручень, пасивність і пряма непокора, особисті конфлікти членів організацій, плітки, змови, пияцтво, статева розпуста, крадіжки, привласнення матеріальних цінностей. Незрідка саме особиста неприязнь і низький моральний рівень членів підпілля призводили до провалів.

За даними НКДБ УРСР, «члены бюро подпольного горкома КП(б)У Петрушко... Рябошапка, Смагин и др. конкретных указаний не давали, людьми не руководили, разложились в быту и занимались пьянством. На почве пьянства, бытового разложения, разбазаривания не по назначению средств и продуктов питания между членами организации происходили ссоры» [15, 128].

Олександра Герасимова у своїх свідченнях змальовує загальну картину взаємин між чоловіками й жінками в київському підпіллі навесні – влітку 1943 р.: «...особенно за последнее время наши ребята стали здорово пить... Ваня приходил и говорил – народ распустился. Вообще в организации появилось очень много женщин... которые плохо ведут себя. Деньги достают для организации, а их пропивают. В частности, Соня Лавриненко сошлась с Печерским и в одной из пьянок приревновала его к одной связной. Был целый скандал по этому поводу, и Соня решила отравить Печерского. Пятницкий говорил, что они не знают, что делать с Соней Лавриненко, очевидно, её придётся пустить в расход. В организации начался провал за провалом. Девушки сильно пьянствовали, начались скандалы. Несколько раз дело доходило до того, что чуть ли не вся организация должна была провалиться... Потом я узнала, что Геннадий якобы застрелил Соню» [19, 52].

Незважаючи на численні приклади негативної поведінки його членів, не можна стверджувати, що київське підпілля всуціль складалося із п'яниць, розпусників, боягузів та інтриганів. Сам факт перебування в нелегальній організації загрожував кожному матеріальними та моральними негараздами, катуваннями й смертю. А отже, кожен підпільник мав певну частку сміливості й любові до батьківщини. Боротьба в підпіллі не могла обійтися без таких людських якостей, як моральна і психологічна стійкість, професійна підготовленість, винахідливість. Та сама людина в особистих стосунках могла показати себе не з найкращого боку, але в боротьбі з окупантами часто виявляла позитивні риси характеру.

В архівних документах зафіксовано чимало випадків стійкої, героїчної поведінки підпільників у складних ситуаціях. На самому початку окупації Києва на бульварі Шевченка за саботаж повісили трьох молодих людей, які працювали на території кабельного заводу. Перед смертю вони сказали: «...сегодня нас вешают, а завтра вас, мы погибем за родину». Один із цих хлопців під час повішення зірвався. Його хотіли ще раз повісити, але він так сильно вдарив у живіт свого ката, що той на місці застрелив його [20, 91].

Підпільник на прізвище Ухо, втікаючи від переслідувачів, заглибився в Голосіївський ліс. Він не знав, що німці протягнули там загороджувальний колючий дріт. Зрозумівши, що потрапив у пастку, Ухо, аби не здатися поліцейським, застрелився з револьвера [21, 116–119]. Командир збройних загонів міськкому В. Чернишов у момент арешту кинувся на гестапівців із сокирою, поранив двох із них, намагався втікати й був схоплений тільки після поранення в ногу [6, 100]. А от у Івана Васильєва, який 15 червня 1942 р. потрапив у засідку на явочній квартирі Якименко, не було ні вогнепальної, ні холодної зброї. Тоді він розбив гестапівцю голову графіном і втік [17, 18].

У межах майбутніх психоісторичних досліджень потребує створення та класифікації індивідуальний і колективний психологічний портрет антифашиста. У цьому випадку не можна задовольнитися міфічним образом партизана й підпільника, створеним пропагандою СРСР. Радянська література стереотипний образ підпільника практично завжди наділяла героїчним ореолом. Це людина, весь сенс життя якої зводиться до боротьби з ворогами. У неї майже немає слабких місць, меркантильних інтересів та особистого життя. Підпільник-керівник – мудрий і авторитетний, а підлеглі – сумнінні й відважні виконавці. Приблизно такий образ антифашиста закріпився і в суспільній свідомості.

Проте навіть крізь час, історичну традицію та офіціоз документів стає помітно, що борці з окупантами, як і решта людей, кохали, боялися, хворіли, помилялися, конфліктували. Їхні дії могли бути суперечливими, а мотиви – заплутаними. Зрозуміло, що психологічних портретів антифашистів є стільки само, скільки було самих антифашистів. Тому відтворити універсальний образ типового радянського підпільника не бачиться можливим. Але існує можливість для стратифікації, виокремлення типових психологічних рис, моделей поведінки, фіксації різних типів характерів.

Під час дослідження історії київського підпілля автору вдалося виокремити чотири психологічні типи, поширені серед його членів: ідеалісти-романтики, меркантильні кар'єристи, авантюристи, пристосуванці. Звісно, що така типологізація є доволі умовною, але вона допомагає краще зрозуміти мотивацію учасників Опору; атмосферу, яка панувала в їхньому середовищі; рівень компетентності керівників та виконавців; ступінь боєздатності й уразливості підпільних структур перед каральними органами; співвідношення впливу об'єктивних і суб'єктивних чинників на ефективність боротьби; ступінь достовірності поданих керівництву звітів про свою діяльність. Варто зазначити, що, попри людські симпатії та антипатії, не можна однозначно оцінювати той чи інший психотип позитивно або негативно. Усі чотири психологічні типи мали своє місце в підпіллі й за правильного застосування могли приносити користь спільній справі [12, 341–345].

Підбиваючи підсумки, необхідно зазначити, що психологічні чинники діяльності антинацистського підпілля є не менш важливими, ніж будь-які інші. Адже на ефективність боротьби впливає не тільки підбір кваліфікованих

кадрів чи матеріально-технічне забезпечення. Моральний дух часто виступає значно сильнішим, а іноді й визначальним фактором боєздатності підпілля, його спроможності проводити операції проти загарбників та здобувати авторитет у мирного населення, попри всі труднощі існування на нелегальному становищі. У звичайності, «людяності» підпільників якраз і полягає головний складник їхнього героїзму. Адже, не будучи міфічними суперменами, вони змогли в неймовірно важких умовах окупації та репресій організувати і здійснювати боротьбу проти незрівнянно сильнішого ворога, який напав на їхню вітчизну.

Джерела та література:

1. *Белявский И.Г. Основы психологии личности / И.Г. Белявский. – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1974. – 101 с.*
2. *Белявский И.Г., Шкуратов В.А. Проблемы исторической психологии / И.Г. Белявский, В.А. Шкуратов. – Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1982. – 223 с.*
3. *Белявский И.Г. Историческая психология / И.Г. Белявский. – Одесса: Одесский государственный ун-т, 1991. – 250 с.*
4. *Белявский И.Г. Лекции по исторической психологии / И.Г. Белявский. – Одесса: Астропринт, 2004. – 448 с.*
5. *Вундт В. Психология народов / В. Вундт. – М.: Эксмо, 2002. – 864 с.*
6. *Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф. 5. – Спр. 58897. – Арк. 100–115.*
7. *Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. / В. Гриневич. – К. – Дніпропетровськ: Ліра, 2012. – 508 с.*
8. *Демоз Л. Психоистория / Л. Демоз / Пер. с англ. А. Шкуратова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 512 с.*
9. *Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодні: Роздуми історика / М.В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1995. – № 3. – С. 3–22.*
10. *Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. – СПб: Макет, 1995. – 179 с.*
11. *Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // Історія повсякденності: теорія та практика. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 14–15 травня 2010 р. – Переяслав-Хмельницький: Переяслав-Хмельницький державний педагогічний ун-т ім. Г. Сковороди, 2010. – С. 11–19.*
12. *Слободянюк М.А. Антифашистський рух Опору в Україні (1939–1944 рр.): історіографія проблеми / М.А. Слободянюк. – Дніпро: Герда, 2017. – 460 с.*
13. *Слободянюк М.А. Історична психологія у наукових працях з історії руху Опору в Україні / М.А. Слободянюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2017. – Вип. 2. – Ч. 3. – С. 44–51.*
14. *Фрейд З., Буллит У. Томас Вудро Вільсон. Двадцять восьмою президент США. Психологическое исследование / З. Фрейд, У. Буллит. – М.: Канон-плюс, 2016. – 336 с.*
15. *Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 11. – Арк. 121–130.*
16. *Там само. – Спр. 14. – Арк. 25–58.*
17. *Там само. – Спр. 282. – Арк. 18–21.*

18. Там само. – Спр. 351. – Арк. 50–88.
19. Там само. – Арк. 89–108.
20. Там само. – Спр. 353. – Арк. 62–101.
21. Там само. – Арк. 116–119.
22. Там само. – Спр. 369. – Арк. 49–62.
23. Там само. – Спр. 373. – Арк. 240–264.
24. DeMause Lloyd. *Foundations of psychohistory* / Lloyd DeMause. – New York: Creative Roots, 1982. – 336 p.

© Николай СЛОБОДЯНЮК

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АНТИНАЦИСТСКОГО ПОДПОЛЬЯ В 1941–1944 гг. (на примере Киева)

Статья посвящена психологическим аспектам деятельности советского антинацистского подполья, ещё недостаточно исследованным в украинской историографии. В ней акцентируется внимание на факте, что, вопреки стереотипам, часто именно человеческий фактор, личный, а не общий интерес, был решающим в планировании работы, принятии решений и судьбе подпольных организаций. Установлено, что наряду с негативными личностными чертами подпольщиков, их отличали вера в победу над врагом, героизм и самопожертвование.

Ключевые слова: Вторая мировая война, антинацистское подполье, оккупация, историческая психология, психотипы.

© Mykola SLOBODYANYUK

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF THE ANTI-NAZI UNDERGROUND ACTIVITY IN 1941–1944 (on the example of Kyiv)

This article focuses on the history of the Soviet anti-Nazi underground. The activation and diversification of research on the history of the “Little War” contributed to the application of new methodological approaches. The most promising in this regard is historical anthropology and historical psychology with its focus on interpersonal and intergroup interaction, social practices, mentality, psychology and behavioral patterns etc. The article focuses on the fact that a characteristic feature of the Twentieth century Ukrainian historical science was the turn to anthropocentrism with its attention not on society and the state, but directly on an ordinary person, since in addition to the general history of World War II, there is also the history of individual participants and witnesses of the events. Given this, the historical anthropology (and historical psychology as its

component) can be considered a promising area of further research on the history of the resistance movement.

This article examines the psychological factors that influenced the struggle against the German occupiers. The history of the anti-Nazi underground is both a feat and a tragedy of its participants. The stereotype deeply rooted in the mass consciousness about underground heroes who only think that the struggle against German fascists and overcoming all difficulties constantly show wisdom and heroism, solidarity and self-sacrifice, somewhat fades in the light of archival documents. The life path of the participants of underground activity, information about which has been preserved in the archives, gives us reason to conclude that their actions and personal qualities do not fully correspond to the romantic image created by Soviet propaganda. These were people with their own strengths and weaknesses, who could combine both actions requiring conviction, and examples worthy of imitation. In the protocols, transcripts, reports, references and letters, real people are seen with their characters, complex relationships, commercial interests, personal rivalry and ambitions, incompetence, disorder, drunkenness and an immoral lifestyle. And often, it was the human factor, personal, but not general interest that was decisive in the selection of people, work planning, decision making and the fate of underground organizations. Nevertheless, there were an unparalleled belief in victory over the enemy, and daring operations, and heroism, and self-sacrifice.

The feat of the underground is even more obvious when you read about the most difficult living conditions in the occupation, about the difficulties in material support of the underground work, about the difficult fate and character of the underground members. And then it comes to understanding that the main example of the heroism of anti-fascists was not only to die like a real hero, but also to live heroically and to fight in the underground every day.

Keywords: World War II, anti-Nazi underground, occupation, historical psychology, psychotypes.